Георги Томалевски

Чуто, видяно и преживяно

ФАКЕЛ ЕКСПРЕС

* * *

Дните, които се проточват напред, ми носят нови непознати неща, нови неподозирани тревоги. В нашата къща влизат и излизат най-различни люде. Едни са ми познати, а други съвсем непознати, нови, странни. Едни от тях оставят писма, които моят брат чете бързо, отговаря, приказва по телефона, отива някъде и късно се връща. Закипя някакъв живот тук, в тая къща, който аз наблюдавах малко отстрани. Той хем ми е свой, хем ми е чужд. Не мога да определя точно какво ме кара да не участвам в него. Тоя живот и тая деятелност се очертава за мене някак сурово и понякога ми е чудно как моят брат Наум, който е толкова фин и изтънчен човек, с европеизиран стил в живота си, го е приел така безрезервно и с толкова преданост.

Търсеше нещо моята душа – очакващия буден дух може би. Но не можах да го видя аз и тук – в това дело за Македония, което не се развиваше на плодоносна почва, а бе някак изместено, дори опорочено.

За това дело обаче започнаха да се дават скъпи жертви.

Помня много добре една нощ. През прозореца се виждаха няколко едри звезди. Те трептяха като живи очи върху тъмното небе. Аз съм буден и мисля за нещо. Иска ми се да потъна в океана на моя мир, който владее във Вселената. Такъв мир си представям, че има, когато наблюдавам тия няколко мигащи звездици.

Телефонът прекъсва моя размисъл. Тъй като у дома съм самичък, аз вземам слушалката и приемам съобщението.

– Ало! – говори някой възбудено. – Ти ли си, Нуне?

– Не – отговарям. – Тука е брат му.

– Къде е Наум?

– Не е вкъщи.

– Чуй какво ще ти кажа. Предай му, че последната пратка е открита и унищожена.

В гласа, който долавям по телефонната слушалка, има тревога. Досещам се, че това, което той нарича „пратка", е нещо много ценно, много скъпо и загубата е разтърсила душата на този, който приказва оттатък.

– Всички ли загинаха? – осмелявам се да го запитам, защото

отведнъж блесва в ума ми един образ и аз мигновено съобразявам, че това е четата, заминала за Западна Македония, в която е Васката Ихчиев – Диамандиев.

– Всички до един! – отговаря тревожно гласът.

– И Васката ли?

– И той!

Телефонът взема да бръмчи и прекъсва. Нещо тежко неочаквано се тръшва като лавина. Сядам на леглото си и веднага ми иде наум, че и тук има хора, които дават живота си за своите идеи. Разсънвам се, размислям се и не мога да заспя до утринта. По тялото ми полазват тръпки.

Пред очите ми застава Васката Ихчиев, с когото се познавам доста отдавна. В ушите ми се люлеят като камбанен ек думите, които чух по телефона. Наистина ли това е станало? Колко наскоро преди заминаването им приказвах с Васката. Беше дошъл у дома за един имен ден и носеше букет цветя. Сега той лежи някъде мъртъв в Западните земи. Стои пред мене този образ като жив. Гледам големите огнени очи, които изгарят. Наблюдавам неговата свенливост и чистота. Аз зная, че Васката е анархист. Беше проучил най-старателно и най-издълбоко Кропоткин. Той беше истински поклонник на тая особена нравственост, която препоръчваше бележитият автор на „Взаимопомощта", и беше я превърнал не само в своя доктрина, но и в практика на всекидневния си живот. Васката можеше да направи всичко за свой приятел. Можеше да даде всичко, дори и живота си. Ако трябваше да се умре за чистата братска помощ, която се дава от брат на брата, ако трябваше да се отстоява анархистическата нравственост и чистотата на идеала за съвършения човек, както го наричаше Васката, той би отишъл към ешафода или срещу куршумите, така както се отива на обикновена среща.

– Ти, Васка, как попадна между тези хора? – запитах го аз при един разговор.

– За родината, братче – отвърна той. – Обичам аз Македония и се гордея с нейното име!

– Ти обичаш свободата, Васка.

– Над всичко! – отвръща той със светнали чисти очи. – И ако един ден Македония бъде свободна и ако там няма достатъч-

но свобода за човека, за неговата мисъл, за любовта му към човека, аз ще започна борба срещу тия, които днес я освобождават.

– Но нали си и ти с тях?

– С тях съм до оня ден, когато ще паднат веригите. Ние сега сме заедно, за да не ни унищожи врагът, но важно е кой с какво сърце отива в тая борба.

– Не се ли боиш, че както вървят работите, някои от хората, които стоят начело, може да нахранят с тая борба своето тщеславие и суета?

– Това не желая да вярвам. Дано да не е така, защото тогава от борбата се отнема светлият ореол.

– Още ли вярваш, Васка, в тържеството на анархизма?

– Ще вярвам, докато съм жив.

– Значи ти не си съвсем тук.

– С всички сили, докато Македония получи своята свобода.

Мисля си как един анархист може да раздели тези две неща. Той вярва, че родината му ще получи своята политическа свобода, след което ще се бори там за своите идеи. В една душа живеят и патриотът, и анархистът. Това не ми се вижда чудно. Такива са били и атентаторите в Солун, които хвърлиха във въздуха Банк Отоман. Те бяха велесчани, а и Васката е от Велес.

Васката Ихчиев гледа в далечината със своите тъмни, искрящи очи. Аз не смея повече да задълбавам в ролята на ВМРО тук, защото не искам да огорча душата му. Тъкмо затова може би Васката ще замине с чета в Македония. Той вярва, че неговият пример и примерът на тия, които ще тръгнат с него, ще внесе озон и свежа струя идеализъм у младите, които вече много често устройват събрания, вечеринки, митинги и се упражняват в ораторство. Те имат и много примери, имат знамена, защото в своите вдъхновени огнени речи непрестанно споменават имената на Весов и Кушев, без някой да последва примера им.

Все пак не мога да се въздържа докрай. Гледам тия хубави тъмни очи на Васката и ми се струва, че иска да ми каже нещо. И неговата душа е смутена. Познавам това.

– Васка – казвам аз предпазливо. – Какво е твоето мнение за Ванчето Михайлов?

Васката забива още по-дълбоко поглед в далечината и по ли-

цето му преминава сянка. Нещо безпокойно пропълзява у него и прави блясъка на очите му по-силен.

– По-добре да не говорим за това.

– Не биваше ли да те питам?

– Не, има нещо друго, което може би не знаеш. Ролята, която той изпълнява.

– Каква е тя?

– Върши нещо, което не зная дали има общо с Македония. Нашите приятели обаче мислят, че той и някои други като него са необходими, за да се търпи тука организацията.

– Жалко! – казвам му.

– Дори нечисто! Затова ще бягам оттук.

– Може би и другите те считат за мечтател.

– Не, защото посвоему и те са мечтатели.

– Кои?

– И Наум, и бай Георги Баждаров, и Васил Пундев, и още много като тях, освен Ванчето и около него Чичо Величко, които са връзката с полицията.

Васката изговаря тия думи с болка и после добавя:

– Всяко дело се изгражда от мечтатели. Романтиката е душата на всяка борба. Всички революционери са били и ще бъдат романтици. Щом не са такива, те лъжат, че са революционери. Те са търгаши. Затова след всяка революция, която изяжда романтиците и мечтателите, остават търгашите, дето са чакали да премине бурята, както едно прасе чака да му сипят каша в копанката. Затова всеки, дръзнал да се нарече революционер, което само по себе си е някакъв грях, е длъжен да умре, за да изкупи този грях.

Твоят брат Наум – продължава Васката с възбуда – ми е бил учител по философия в Кюстендилската гимназия. Зная го от това време. Той е наистина прекрасен мечтател. И ще си остане такъв и ще заплати с живота си това, че заряза философията и се залови за революцията, която е гробница на много вдъхновени идеалисти. Така е! Всяко нещо се изкупва с друго. Човек така преминава своя житейски път: от борба в борба, от съвършенство към съвършенство, от живот към смърт, от смърт към безсмъртие...

Така говореше Васката Ихчиев. После замина за Македония и сега лежи убит в някоя долина или на някой планински склон. Угаснал е блясъкът в очите му, както сега гаснат звездите. Може би наблизо е Вардар. Реката си тече надолу равнодушно. Тази река, толкова пъти е текла тя, обагрена с кърви, та сега ли ще се смути. Дали Васката не държи в ръката си някое скромно цветенце? Помня, че обичаше цветята. Дали ще дойде някоя забрадена в черно жена да поплаче над безжизненото му лице? Не, никой! Може би останалите един-двама от другарите му ще се помъчат да изровят яма в родната пръст и да го погребат. Ще остане Васката в Македония. Няма да може да продължи борбата за нейното освобождение, а после и другата борба за свободата на човека, както казваше той.

Зъзна от хлад и скръб в самотата...

Една след друга пристигат тревожни вести. Те оставят след себе си уплашени очи и повехнали лица. По улиците на София и другите градове се точат дълги реки от хора, излезли да протестират за нещо. Пред тях се движи малка горичка от траурни знамена. Оратори разказват, че над Македония вилнее нечуван терор.

Всички тези неща обаче не са така мъчителни, колкото онова, което става тук. Макар и прикрито от очите на хората, знае се, че между функционерите на ВМРО има брожение. Става нещо в захладняващите нощи към края на август. Влизат и излизат от нас хора, спират автомобили, донасят се книжа, папки и цели вързопи с архиви. Един ден обществото научава, че Тодор Александров е убит. Защо? Кой? Кога? Никой не знае. Знаят тия, които мълчат. Мълва като хилядоглава хидра пълзи по улиците.

В градския парк срещам мои познати – левичари, които ми подмятат, че Александров е убит от властта. Убийците може да са пак вътрешни хора от ВМРО, но подбудите са другаде. Тодор Александров подписал един манифест във Виена заедно с Протогеров, с който манифест потвърждавал, че приема обединение и разбирателство с функционерите на ВМРО (обединена), която работи за Балканска федерация. Когато Александров и Протогеров се връщат в България, подучени от разтревоженото българско правителство функционери на ВМРО (автономисти) започ-

ват усилен натиск върху Александров да се откаже от моя акт във Виена. Правителството тук, в България, е уплашено, че губи поддръжката на силната вече ВМРО, и заплашва, че няма да подкрепя борбата ѝ с поробителите.

Какво е станало, какво е отговорил Александров, как е бил устроен заговорът? Това знаят заговорниците, но Тодор пада убит на път за една сбирка в Петричкия окръг, придружен от генерал Протогеров. В момента на изстрелите Протогеров е залегнал в една падинка и припаднал, както разказват очевидци, а убийците побягнали.

Завързва се страшна мистерия. Какво търси Протогеров там, на лобното място? Защо не е стреляно и по него? Кой нареди куршумите да засегнат само Тодор, а да пощадят генерала? Тъкмо тази особеност на обстановката послужи доста години след убийството мистериозни и амбициозни хора да я използват така грубо и така прозрачно, от което става ясно, че тия, които после се заеха да „оттъщават" за Александров, са автори на тая мизансцена.

Когато убийството на Тодор Александров става достояние на обществото, аз имам възможност да наблюдавам Ванчето Михайлов, тъй като той идва у дома. Има нещо странно в лицето му. Докато моят брат и другите около него негови другари са потъмнели от тая внезапна загуба за освободителното дело, Ванчето само съска и ми изглежда доволен, че покрай това покушение ще може да ликвидира някои неприятни нему люде. Непрестанно шари напред и назад, дава някакви нареждания и с удоволствие приема вестта за покушението върху някой от левите.

– Кои?

– Не знаете ли кои? – отговаря троснато той на двама посетители, вероятно журналисти, които намират начин да дойдат у дома и да научат нещо по събитията. – Това са вечните ни, непримиримите ни врагове.

– Заробителите на Македония? – пита един от гостите.

– Струва ми се, че има други, еднакво опасни както заробителите, а в някои отношения и по-опасни от тях, защото са прикрити тук.

Ванчето е доволен, че му се задава такъв въпрос.

– Кои са те?

В тази минута виждам – по-ясно дори, отколкото да видиш някоя видима вещ – как се възправя насреща ми една необуздана, болезнена амбиция, една обидена в своята самопреценка човешка твар, която жадува за известност, жадува за слава и власт. Виждам, както се вижда в ясен слънчев ден, как той иска да надвие с нещо големите, сами по себе си внушителни образи на хора, които са нещо в своя живот и които тежат на обществената сцена. Повечето от тях са пожертвали кариера, звание, неоспорим успех в своя път и са дошли в движението от любов към родината, от желание да направят нещо за разрешение на този трънлив и опасен въпрос на Балкана – Македонския въпрос.

Помня израза на Ванчето в моя ден и час. Пред очите ми още стои това незначително човешко лице със сиво-кафяви очи, които само гледат неспокойно, но нищо не изразяват, едно лице с едри челюсти и късо навити червеникави коси. Неспокойният му поглед, предварително вкусил ефекта от думите, които ще изрече, се мести от човек на човек, от предмет на предмет – поглед, който измерва външния ефект, поглед, зад който няма нищо освен хладна, жестока и безпределна пустош. След тази пустош – изкривено и грозно стои неговото собствено извайние. „Безсилието, облечено в жестокост, седи на пиедестала на болезнената си амбиция." Така ми се стори тогава.

И с друго име би могло да бъде наречено това видение. Може би ще бъде по-подходящо да се назове „Отмъщението на дилетанта".

В света големите майстори на изобразителното изкуство са направили незабравими произведения, но още няма под четката или под скулптурното длето произведение, което да изразява оскърбения негодник, възненавидял целия свят за това, че е нищожен. Трудно е за изкуството да изобрази състоянието на човек, който едва понася и себе си, и в дързостта си търси дума, поглед, намек, който да го признае за нещо голямо и изключително. За да получи този дар, той е готов да награждава, да хвали, да угодничи или да убива безмилостно и жестоко всеки, който би хвърлил дори и най-малка сенчица на моя трудно получен успех.

Ръководителите на тая ВМРО, наречена автономистка, са смутени и търсят пътища, за да излязат от лепливата кал, до която ги доведе грешният път тук, в България, но през това мътно време, разкаляно до колене в съмнения и невзрачност, в черните му нощи, стават неща, които правят да настръхват косите на хората. Това междуцарствие става най-подходящо за такива като Ванчето, които могат да спечелят евтино малко мрачна слава. Под закрилата на полицията, където Ванчето предварително си е нагласил работата, той прочиства своя път, като често сервира на останалите двама от ЦК на организацията и на тримата от Задграничното представителство консумирани злодеяния – убийства и отвличания, под предлог че това са заклети врагове на ВМРО. Тревожното време и възбудата от убийството на Тодор Александров не позволяват на челните люде да ревизират тия деяния и често ги отминават мълком.

Помня как моят брат побледняваше от изненада, когато му съобщаваха, че там и там е убит този или онзи човек. Между тях той имаше свои близки, приятели, дори доверени люде, но преценката на Ванчето и оная тайфа, която той бе успял да формира около себе си, мереше работите с друга мярка.

– Кой даде на Ванчето тия пълномощия? – запитва веднъж един.

– Неговите способности, качествата му и нуждите на времето. Трябва да се изчисти движението от подлеците и предателите.

– Но къде отиваме ние, щом като всеки ден загиват хора по пътищата? Колко е нашата интелигенция? Така ли се създават човеци, с които можем да се погордеем?

Обществото в България е сепнато. Всеки ден загиват нови хора. Кой ги убива? – питат гражданите, ужасени от локвите кръв по тротоарите.

Доносчици отиват при Ванчето и му казват, че не е ясно дали лицето К. наистина има вражески отношения към него.

– Но нали има съмнения! – отсича Ванчето със злоба.

– Е, да, но само съмнения.

– То е достатъчно.

Ванчето си спомня, че лицето, за което става дума, има своя

самостоятелна мисъл. Един ден той ще почне да разсъждава и това разсъждение бездруго ще бъде против неговите планове.

– Но само съмнения! – казва събеседникът.

– Ти изглежда че много държиш на него – изсъсква Ванчо.

– Държа да се работи по правда.

Една ненаписана присъда е вече изпълнена. След три дни убитите са двама. Оня, за когото има само съмнение, и другият, който обича да примесва в разговора си думата „правда"...

Кой уби хората? – питат тук и там, а пратениците на моя, който се готви да стане бъдещ шеф, отговарят:

– Отечеството!

– Но защо и Славчо Ковачев? Той има героично и честно минало.

– Да, но нечестно настояще.

Ужас пълзи като зараза от чума из града.

– Защо убихте Чудомир Кантарджиев? – запитва един възрастен и честен човек, който познавал Чудомира от много години.

Запитваният – млад човек с едва наболи мустачки и мушама – тръска пепелта от цигарата си и отговаря нагло:

– Вероятно е предател!

– Ако и за Чудомира кажат, че е предател, тогава огън да я гори Македония!

Из бунищата на човешката подлост се изважда думата „предател" и се пуща в обращение. Черна като дявол е тази дума. Тя вкаменява душите на хората, които са живели с вяра и преданост към тия охулени първи люде в движението. Когато някой от младите агенти на Ванчето ти рече в очите: „Предател е този и този" – тогава ти онемяваш. Ако речеш, че не е предател, тогава ще ти викнат в лицето, че защитаваш предатели.

Една комисия вещи хора на ВМРО разглеждат подробно всички материали около трагичната смърт на Тодор Александров със спокойствието на съдии. Те трябва да кажат своята дума. В това време обаче Ванчето с целия щаб спечелени от него глашатаи (спечелени по начина, по който се печелят подлеци) успява да пусне най-широко мълвата, че Тодор е погубен от левите елементи.

Но защо мълчат Баждаров, Пърличев, Наум? Защо не вдигнат глас да кажат, че убийството на Тодор е все още замъглено в непроницаема тайна? Убийците знаят, но далечните им подбуди и вдъхновители все още остават скрити. Съгласни ли са те с това, което става? Съгласни ли са с тия действия войводите от Битолския революционен окръг?

Може би мисълта, че единството на организацията е много потребно сега в тия времена, ги кара да мълчат и да гълтат. Или пък и те вярват, че левите елементи искат да грабнат делото в свои ръце и да унищожат борбата за Македония, като я дадат в други ръце. Никой не може да си отговори на този въпрос.

Ванчето Михайлов добре използва тоя смут на времето. Ще го видите или в някоя кола, или с телефонната слушалка в ръка. Той пише писма, куриери отиват и се връщат. В някои от тия нощи тишината се прорязва с револверни изстрели и пронизителен писък на жена, която вика за помощ. Един огромен апарат от писма, пликчета, банкноти, автомобили и интриги е в трескаво движение. В душите на хората се загнездва страх.

Наум, Баждаров и другите около ръководството мълчат. Нали Ванчето е по следите на тия, които убиха Тодор? Как може сега да се забрани изчистването на един заговор срещу ВМРО и Македония?

– Може да има нещо вярно в това, което ни казва Ванчо – проговорва глухо Баждаров. – Така или инак, дори да има и увлечения от страна на групата около Ванчо, движението и борбата трябва да се спасяват.

– От кого? – пита Миле Станоев, който тази вечер е също у дома.

– От тия, които искат да го обсебят и които убиха за тази своя цел Тодор.

– Ти знаеш ли ги точно кои са?

– Ами нали виждаш, че ги откриват?

– Други са тия, които искат да обсебят движението и да го вземат в свои ръце. Те сега унищожават собствените си врагове.

– Много е смело това, което казваш.

– То е обаче самата истина. Аз съм в състояние да твърдя, че войводата Панчо Михайлов е убит, защото името му е много

близо до Ванче Михайлов. Хората навсякъде познават само Панчо Михайлов, тъй като той има подвизи. Всяко нещо, което би направил Ванчето, ще се припише на Панчо, тъй като Ванчето никой не го знае. Ние, по-простите люде – допълва шеговито Миле, – тия работи ги усещаме по-добре от вас.

– Ти трябваше да бъдеш на ръководно място, Миле – казва му Баждаров.

– Защо? За да утвърждавам деянията на Ванчо? Може ли да ми кажете убийствата, включително това на Панчо Михайлов, дали са заповядани от ВМРО след редовно издадена присъда?

– Присъдите са подписани от Протогеров и Георги Попхристов.

– Те са подписани, след като убийството е извършено. Така зная аз – казва Миле. – На двамата членове от ЦК Ванчо казва, че вие тримата от Задграничното представителство сте съгласни за това и това деяние, а на вас казва, че двамата от ЦК са съгласни. Виждате ли играта?

Наум мълчи. Лицето му е бледно. Той е спасил вече мнозина от смъртта, но да отиде съвсем срещу течението, е невъзможно. Искам читателят да ми повярва, че и тук съм крайно обективен. Аз обичам истината повече от всичко. Няма да скрия, че той – Наум, би могъл да каже, че напуска тая борба, щом като тя е безчестно подета от един авантюрист. Той не го направи. Защо? Вероятно защото е мислел, че Македония сега се нуждае от сплотени здраво борци за нейната свобода. Мислел е и за единството и престижа на организацията, която е единствената сила, поела на плещите си тази борба. Той вярваше, че повдигнат и поставен на сцената, Македонският въпрос ще прозвучи в ухото и вниманието на създадения след войната институт, наречен „Общество на народите“, което Наум посети и където по-късно се видя с много видни държавници и говори за съдбата на Македония. Освен това, като много културен и просветен човек, той знаеше, че е време да се даде път на младежта. Спрямо хората от ръководството Ванчето се явяваше по-млад и всички смятаха, че неговата енергичност, подвижността му, съчетана с добрия и мъдър опит на по-старите, ще го направи един добър работник за делото.

Те обаче – по-старите – не знаеха, че Ванчето отдавна и независимо от тях е вече влязъл във връзка с хората от вътрешното министерство, че разполага тайно с някои от бюджетите на разузнаването и че отдалеко – методично и ловко – си изплита мрежата, която ще хвърли в някой удобен момент.

Костеливият човек с гамашите, каскета и блуждаещите лъжливи очи върши едно опасно дело.

Българската Дирекция на полицията унищожава видни хора от левицата на македонското движение. Това е и в интереса, и в сметките на Ванчето, който се готви за шеф. Той знае, че това шефство не може да му се даде по заслуги в македонската борба, тъй като Ванчето не е влизал нито веднъж в Македония. Той може да го получи тук от властта, с която е вече в таен съюз – таен дори и за близките му хора. Тази позиция на Ванчето е дяволски изгодна за него, защото кой би могъл тогава да протестира срещу посегателството на видни дейци от лявото крило? Ще рече, че вие сте с левите, с комунистите! – ще заключи министърът на полицията, ако някой от македонската организация каже, че не е необходимо да се прибягва до куршум там, където има известни идейни различия. Тая позиция на Ванчето ползва еднакво и него, и властта. Кой министър на полицията не би се съгласил да подкрепя такъв помощник, щом като в тия времена страхът от левите още не е изчезнал и може да се очакват най-различни изненади. Един от тях, които мътят водата – по-малко, една възможност за атентат срещу властта – също по-малко.

А общественото мнение?

Няма такова на тоя свят. Всичко е измама. Щом има страх, няма обществено мнение. Човекът е такава животинка. Потрие си ръцете, повдигне рамене и свърне бързо да се прибере в бърлогата си. Какво ще бъркаш в жаравата да вадиш кестени. Твоя ли е работа това?

Един ден при брат ми Наум дойде млада жена. Тя поведе с него мъчителен разговор, който аз чувам, тъй като съм в съседната стая и пиша нещо на масата. Вратата е отворена.

Жената е облечена в черно. Траурно шалче има на раменете ѝ. Тъй като я видях при влизането ѝ, забелязах, че има лице на високо просветен човек. Умни, дълбоки очи ме погледнаха.

Брат ми е смъртнобледен. И неговите очи са натъжени.

– Нали бяхте другари от студентството? – чух нейния глас.

– Да, бяхме другари от студентските години – повтаря той и нищо повече не може да каже.

– Кажете ми тогава – моли жената – в какво бе виновен Чудомир? Аз го загубих вече, но искам да зная защо трябваше да умре? Нямам ли право да зная всичко за най-любимия си човек?

В очите на жената скръбта се превръща в парещ въпрос. Необходимо е да имаш много сили, за да издържиш пред образа на една смъртно наранена любов.

– Това, което искате да узнаете и което е Ваше право, знаят го тия, които го убиха.

Гласът на Наум глъхне, като че потъва в земята.

– Защо казвате „тия". Не са ли те Ваши другари? Нима Вие не знаете нищо от това, което вършат те? Не сте ли в единомислие с тях?

Наум мълчи, а в очите на жената се чете ужас.

– Ще рече, че той няма никаква вина! – изохква жената.

Очите на Наум са налети в тежка мъка. Аз мога да наблюдавам от моето място и двамата.

– Аз съм жена. Вие може би мислите, че трудно бих разбрала Вашите работи около борбата за Македония. Не е така. Аз всичко мога да разбера, щом се касае за Чудомир. Вие ме познавате добре. Надявам се да помните нашето запознанство в Швейцария. Вие бяхте студент. И Чудомир беше студент. Вие сам ми казвахте, че той е прекрасен човек. Спомням си, че се обичахте като братя. Не разбирах тогава всичко около Вашите работи. Дори и в разговорите ви с него не можех да вникна добре, защото не се интересувах да зная всичко, което е Ваша и негова тайна. Но това, че се обичахте, ми беше достатъчно. То ме радваше и ме успокояваше.

Очите на жената, на интелигентната жена – съпруга на Чудомир Кантарджиев, се превръщат в две изворчета, из които рукват две горещи ручейчета. Наум никога не е преживявал такова нещо. Трудно е да понасяш върху себе си очите на една жена, които излъчват такава скръб. Тя пита, иска да знае защо е заги-

нал нейният любим човек. Наум е на страната на тия, които го погубиха. Сам е ужасѐн от това злодеяние, както от редица други, извършени, без да има участие в тях, но тази жена и всички като нея знаят, че те – така наречените автономисти – избиват неудобните за тях дейци на движението. Трябвало да се пази единството на организацията и тогава, когато един садист, една необуздана амбиция разчиства пътищата към своето лично благополучие! Тука се изправя пред очите не само на Наум, но и на всички около него – честни, любящи родината си хора – въпросът: къде е границата между дълга и честта? Може ли честта и правдата да бъдат жертвани заради дълга? Какъв ще бъде плодът, който ще изникне, щом семето е лъжа, а почвата е напоена с кръвта и сълзите на страдалци? Как би изглеждала свободата на Македония, придобита с толкова престъпления?

В душата на Наум този въпрос бездруго е стоял тогава, когато жената на Чудомир – една високо издигната жена, принадлежаща на евангелската църква, пророни горестни сълзи. Затова лицето му е все по-бледо и очите му потъват в мрак.

Разговорът завършва без изяснения. Той остава като тежка каменна плоча, която лежи над съвестите на много доблестни инак люде.

Жената се надига, прибира си траурната наметка, поглежда още веднъж към бледното лице на брат ми с очи, в които има тъга, незадоволена жажда и копнеж да узнае нещо, което се крие от нея, и си тръгва. Нейната кротко подадена ръка, тихите ѝ стъпки по коридора могат да разкъсат душата на човека от скръб. В този момент може би Наум си спомня за хубавите дни в Швейцария, за разговорите, когато са наблюдавали трепкащите отражения на барките* по Женевското езеро, и за екскурзиите по планината, където по поляните имало много цветя и мелодични звуци от пръснатите пъстри крави по пасищата. Наум видя за първи път тази жена в светлината и чара на една швейцарска пролет. Сега я среща втори път, обвита в черния облак на траура, в недоумението и острия болеж, скрит в дълбините на нейното сърце.

Защо го убиха? – такъв беше въпросът на жената. Този въп-

* Барка (рус.) – лодия, шлеп. – *Б. ред.*

нал нейният любим човек. Наум е на страната на тия, които го погубиха. Сам е ужасѐн от това злодеяние, както от редица други, извършени, без да има участие в тях, но тази жена и всички като нея знаят, че те – така наречените автономисти – избиват неудобните за тях дейци на движението. Трябвало да се пази единството на организацията и тогава, когато един садист, една необуздана амбиция разчиства пътищата към своето лично благополучие! Тука се изправя пред очите не само на Наум, но и на всички около него – честни, любящи родината си хора – въпросът: къде е границата между дълга и честта? Може ли честта и правдата да бъдат жертвани заради дълга? Какъв ще бъде плодът, който ще изникне, щом семето е лъжа, а почвата е напоена с кръвта и сълзите на страдалци? Как би изглеждала свободата на Македония, придобита с толкова престъпления?

В душата на Наум този въпрос бездруго е стоял тогава, когато жената на Чудомир – една високо издигната жена, принадлежаща на евангелската църква, пророни горестни сълзи. Затова лицето му е все по-бледо и очите му потъват в мрак.

Разговорът завършва без изяснения. Той остава като тежка каменна плоча, която лежи над съвестите на много доблестни инак люде.

Жената се надига, прибира си траурната наметка, поглежда още веднъж към бледното лице на брат ми с очи, в които има тъга, незадоволена жажда и копнеж да узнае нещо, което се крие от нея, и си тръгва. Нейната кротко подадена ръка, тихите ѝ стъпки по коридора могат да разкъсат душата на човека от скръб. В този момент може би Наум си спомня за хубавите дни в Швейцария, за разговорите, когато са наблюдавали трепкащите отражения на барките* по Женевското езеро, и за екскурзиите по планината, където по поляните имало много цветя и мелодични звуци от пръснатите пъстри крави по пасищата. Наум видя за първи път тази жена в светлината и чара на една швейцарска пролет. Сега я среща втори път, обвита в черния облак на траура, в недоумението и острия болеж, скрит в дълбините на нейното сърце.

Защо го убиха? – такъв беше въпросът на жената. Този въп-

* Барка (рус.) – лодия, шлеп. – *Б. ред.*

рос той задава и на себе си, защото смъртта на Чудомир и за него е тайна.

След като случаят ми показва тази сцена, аз усещам, че и тука моите пътища са затворени. Къде ще вървя? Какво общо мога да имам с тия хора? Любовта към родната земя не налага да си безчестен. Нека дойде сега Кръстьо да му разкажа всичко това. Ще го приеме ли за истина? Ще повярва ли колко е измъчена душата ми от тия противоречия? Още ли ще сочи той такива като Ванчето за пример?

След няколко дни срещам Кръстьо. Разказах му всичко.

– Това ли е освободителното движение? – запитвам го аз. – Какво търси то тука, в свободна България? Ванчето, за когото ми казват, че е най-страхливият субект, от тука ли ще освобождава родината?

Кръстьо усеща правдата в моите думи, говори ми за единство и най-после му идва наум да ми каже, че и някога Българският революционен комитет бил в Румъния.

– Колко смешно сравнение – думам му аз. – Тогава първенците на революционното движение не обслужваха румънските правителства и не бяха помощници на румънската полиция. Те не избиваха по най-садистичен начин своите близки и приятели, своите родни братя заради първенство, а работеха безкористно за свободата, като пращаха чети в България и най-после сами дойдоха и дадоха живота си като дан за тая свобода. Левски работи като организатор и стана душа на Революционния комитет, а Ботев, колкото и наивен да изглежда неговият поход от Козлодуй до Враца, все пак показа най-върховна и най-чиста жертвеност.

– Не се знае нищо и за Ботевата смърт – отговаря Кръстьо.

– Може да има нещо нечисто и там, но то е извършено от пропаднали хора около него, а не от Ботев. Пастирът трябва да е чист. Тогава тия, които води, ще се учат от него. На какво може да научи един човек другите, който сам още нищо не е научил? Само чистите идеалисти оставят светла следа в историята. Такива като твоето Ванче, дето ходи обуто в гамаши и се крие по апартаментите в София, откъдето изпраща убийци, ще оставят следа, която ще предизвика отвращение и презре-

ниeто на идните генерации. Каква разновидност в същината на събитията и хората! Гоце Делчев, Дамян Груев, Карев и Питу Гули умряха чисти, с високи идеали. Те не се съобразяваха с нищо, когато слагаха живота си на жертвеника на своята родина, не разчитаха на полицията, която ще ги подпомогне в престъпления като тия, които се вършат тук. Какво печално несъответствие! Вярно било, че след всяко велико дело иде армията на духовните пигмеи.

Кръстьо е все още мой приятел и аз разчитам, че няма да ме даде в ръцете на инквизицията. Освен това по лицето му има нещо, което показва, че той вярва на моите думи.

* * *